

A Report on Codicological Errors in the Cataloguing of Manuscripts of *Shahanshahname* by Saba

Mostafa Ghahremani Arshad¹

Abstract

In the cataloguing of the manuscripts of Saba's *Shahanshahname*, errors and slips are evident in both the codicological and textual aspects. The present article is dedicated to reporting codicological errors; therefore, we have examined components such as registration and numbering, name of copyist, date of copying, number of illustrations, and the count of folios and lines as described in specialized and composite catalogues. Bearing in mind that researchers and editors are inevitably required to consult catalogues, the correction of these errors and mistakes becomes necessary. Through this study, the preparation of a revised inventory of the manuscripts of *Shahanshahname* becomes possible, and the textual description and codicological research on it gain credibility. In this research, a descriptive-analytical method with a comparative approach has been employed. To this end, we first gathered and recorded the codicological components of each manuscript from the specialized and composite catalogues. Then, relying on images of the manuscripts, we verified each component in order to identify the incorrect items. To organize the research, we classified these items based on codicological components and presented each under the respective component with the manuscript's details. While correcting, we also endeavored to trace the origins of the errors.

Keywords: Cataloguing; Codicology; *Shahanshahname*; Saba Kashani.

Received: 28 October 2025 :: Revised: 04 May 2026
Accepted: 05 May 2026 :: Published Online: 06 June 2026

1. PhD in Persian Language and Literature, Instructor at Bu-Ali Sina University, Hamedan, Iran
e-mail: m.ghahremani@litr.basu.ac.ir <https://www.orcid.org/0009-0000-3236-996x>

How to cite this article:

Ghahremani Arshad, M. (2026). A Report on Codicological Errors in the Cataloguing of Manuscripts of *Shahanshahname* by Saba. *New Literary Studies*, 59(1), 131-156.
<https://doi.org/10.22067/jls.2026.96086.1770>

Extended Abstract

1. Introduction

The *Shahanshahname* of Fath'ali Khan Saba of Kashan, commissioned by Fath'ali Shah Qajar, is one of the most significant historical-epic poems of the Qajar period. Despite its importance, the complete text has never been published, and its manuscript copies—fifty-three in total—are scattered across libraries and museums in Iran and abroad. Thirty-six copies are preserved in Iranian institutions and seventeen in foreign collections. Among these, thirty-five contain the full text, while others are fragmentary or selective.

Cataloguing these manuscripts, undertaken in both dedicated and general Persian manuscript inventories, has been marked by numerous descriptive and technical errors. While European catalogues tend to show a higher degree of accuracy, Iranian ones contain considerable inaccuracies—ranging from duplications and misattributions to incorrect data concerning copyists, dates, foliation, and illumination details. Recognizing these errors is crucial for future textual description and scholarly editing of *Shahanshahname*.

2. Methodology

This study adopts a descriptive–analytical and comparative method, examining various catalogues—individual (e.g., Majlis, Melli, Malik, Sanā, Tabriz, Meshkat, Dehkhoda) and composite (e.g., Fihrist-e Nuskheh-hā-ye Khatṭi-ye Fārsi, Fankha, and Dena)—to identify and analyze cataloguing mistakes. Cross-checking was conducted with the actual manuscripts (through digital images) to determine the exact nature and sources of these errors.

3. Discussion

The analysis reveals six principal categories of codicological errors:

1. Registration and numbering mistakes – including the double registration of single manuscripts and misreferenced entries. For instance, the Tehran, Melli, No. 1111 manuscript appears twice in the Persian general catalogue with inconsistent data, and Tehran, Melli, Nos. 129 and 23 (No. 282) were incorrectly treated as separate volumes though they form a single copy.
2. Errors in identifying copyists (scribes) – the most pervasive type of mistake. The introduction (dibacheh) by Abdol-Vahhab Musavi Esfahani (Neṣhāt) was repeatedly misinterpreted as the scribe's signature, leading to his incorrect identification as the copyist of at least five manuscripts, even one written after his death (1244 AH). Examples include Tehran, Melli, Nos. 23 and 129, Vienna,

National Library, No. A.F.1, and Hyderabad, Talpurs' Collection, No. 101. The study also deciphers hidden or abjad-encoded names (e.g., Ahmad, son of Mirza Ali-Askar Tafreshi, in Tehran University, No. 103) and corrects cases of paleographic misreading, such as confusing Mirza Lotfali with Mirza Fathali.

3. Dating errors – arising from misreadings of handwritten numerals or misunderstanding of contextual evidence. For example, the Tehran, Melli, No. 1111 copy was dated 1202 instead of 1232 AH due to misreading the ligature of "thirty" in Persian script.
4. Annotations and marginal notes – occasionally helpful, but sometimes misleading. Some library notes, accession records, or ownership remarks were mistaken for scribal colophons, thus causing chronological and attributional confusion.
5. Illustration count and description – discrepancies between catalogues range widely. For example, the Malik Library, No. 5998 manuscript is described as having 18, 25, or 28 miniatures depending on the source; the accurate number is twenty-five.
6. Foliation and line count – common numerical inconsistencies are found in both specialized and composite catalogues, such as confusing page count with line count (e.g., "15 pages" misread as "15 lines" in Melli, No. 1111). In several cases, scribal fatigue or varying line density also caused miscounting.

Across these six categories, the causes of error fall into two broad groups:

- A. Technical or typographical errors, often arising during typesetting or cross-referencing between catalogues.
- B. Scholarly or observational oversights, such as haste, inattentiveness to colophons, or misinterpretation of handwriting and abbreviations.

4. Conclusion

This study demonstrates that Iranian catalogues of *Shahanshahname* manuscripts contain a notably high density of codicological inaccuracies, ranging from typographical faults to substantive misreadings. The most critical among these involve the misidentification of scribes—particularly the repeated confusion between Neṣḥāt Esfahani as author of the preface and as the supposed copyist. Other frequent errors concern the numbering, dating, and enumeration of folios, lines, and illustrations.

By systematically tracing and correcting these inconsistencies, the research contributes toward a revised and reliable inventory of *Shahanshahname* manuscripts, essential for any future critical edition or philological study. Moreover, the analysis highlights methodological weaknesses in Persian manuscript cataloguing

traditions—specifically, overreliance on prior catalogues without direct manuscript inspection, and insufficient verification of paleographical and historical details.

Therefore, the study emphasizes the need for comprehensive re-cataloguing and scholarly review of Iranian manuscript holdings, guided by modern codicological standards. Only through such revision can the textual transmission and artistic heritage of *Shahanshahname* be accurately understood and preserved.

DOI: <https://doi.org/10.22067/jls.2026.96086.1770>

شاپای چاپی: ۸۱۷۱-۳۰۶۰ | شاپای الکترونیکی: ۲۵۲۸-۲۷۸۳

گزارش خطاهای نسخه‌شناسی در فهرست‌نگاری نسخ شاهنشاهنامه صبا

مصطفی قهرمانی ارشد^۱

چکیده

در فهرست‌نگاری دست‌نویس‌های شاهنشاهنامه صبا، سهو و لغزش‌هایی در هر دو بخش نسخه‌شناسی و متن‌شناسی به چشم می‌آید. جستار پیش‌رو به گزارش خطاهای نسخه‌شناسی اختصاص دارد؛ از این‌رو، مؤلفه‌هایی از قبیل ثبت و شماره، نام کاتب، تاریخ کتابت، شمار تصاویر و تعداد اوراق و سطور را که در فهرست‌های اختصاصی و مشترک توصیف شده بررسی و مطالعه کرده‌ایم. پیش چشم داشتن این نکته که پژوهشگران و مصححان از مراجعه به فهرست‌ها ناگزیرند، اصلاح خطاها را ضرورت می‌بخشد. از رهگذر این مطالعه، تهیه فهرست منقح نسخه‌های خطی شاهنشاهنامه ممکن می‌شود و تصحیح متن و پژوهش‌های نسخه‌شناختی آن اعتبار می‌یابد. در این پژوهش از روش توصیفی-تحلیلی با رویکرد تطبیقی بهره جسته‌ایم. برای این کار، نخست مؤلفه‌های نسخه‌شناختی هر دست‌نویس را از فهرست‌های اختصاصی و مشترک گردآوری و ثبت کرده‌ایم. سپس با اتکا به تصویر نسخه‌های خطی، هر مؤلفه را ارزیابی کرده‌ایم تا موارد ناصواب پیدا آید. برای سامان یافتن پژوهش، این فقرات را بر پایه مؤلفه‌های نسخه‌شناختی طبقه‌بندی کرده‌ایم و هر یک را با نام و نشان نسخه ذیل مؤلفه‌ای آورده‌ایم. ضمن اصلاح نیز کوشیده‌ایم به منشأ اشتباهات دست‌یابیم.

کلیدواژه‌ها: فهرست‌نویسی، نسخه‌شناسی، شاهنشاهنامه، صبا، کاشانی.

تاریخ ارسال: ۱۴۰۴/۰۸/۰۶؛ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۵/۰۲/۱۴
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۲/۱۵؛ انتشار برخط: ۱۴۰۵/۰۳/۱۶

نشریه علمی جستارهای نوین ادبی، شماره ۲۳۲، بهار ۱۴۰۵، صص ۱۳۱-۱۵۶
مقاله پژوهشی

۱. دکتری زبان و ادبیات فارسی، مدرس دانشگاه بوعلی سینا، همدان، ایران

e-mail: m.ghahremani@ltr.basu.ac.ir

<https://www.orcid.org/0009-0000-3236-996x>

ارجاع به این مقاله:

قهرمانی ارشد، م. (۱۴۰۵). گزارش خطاهای نسخه‌شناسی در فهرست‌نگاری نسخ شاهنشاهنامه صبا. جستارهای نوین

ادبی، ۵۹(۱)، ۱۵۹-۱۳۱.

<https://doi.org/10.22067/jls.2026.96086.1770>

۱. مقدمه

صبای کاشانی شاهنشاهنامه را به امر فتحعلی شاه در شرح وقایع عهد قاجاریه به نظم درآورد. نشاط اصفهانی دیباچه‌ای منشور بر آن نگاشت و نقاشان نامدار عصر در برخی دست‌نویس‌های آن مجالس تصویری کشیدند. متن کامل این منظومه تا امروز به چاپ نرسیده و دست‌نویس‌های آن در کتابخانه‌ها و موزه‌های جهان پراکنده است. تا امروز پنجاه‌وسه دست‌نویس شاهنشاهنامه شناسایی شده است. سی‌وشش نسخه در کتابخانه‌های ایران و هفده نسخه در کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مجموعه‌های خصوصی بیرون از ایران نگهداری می‌شود. سی‌وپنج نسخه متن کامل را دربر دارد^[۱] و آنچه باقی‌ست افتادگی دارد یا متن منتخب است. همه این نسخه‌ها در فهرست‌های اختصاصی یا مشترک، اغلب کامل و در مواردی اندک‌شمار به‌صورت مختصر، معرفی و توصیف شده است.

در فهرست‌های اروپایی اشتباهات چشمگیر دیده نمی‌شود؛ اما کم‌دقتی‌های پرشمار و گاه فاحش به فهرست‌های ایرانی راه یافته که ضرورت بازنگری و ویرایش آن‌ها را دوچندان می‌کند. بر همین اساس، در این جستار به مطالعه فهرست‌های نسخ شاهنشاهنامه پرداخته‌ایم. با پیش چشم داشتن ماهیت فهرست‌نویسی، از دو منظر می‌توان به این موضوع نگریست: متن‌شناسی و نسخه‌شناسی. دومی ویژگی‌های ظاهری نسخه را توصیف می‌کند و اطلاعاتی از این دست را دربر می‌گیرد: نوع خط، نام کاتب، تاریخ کتابت نسخه، اندازه‌های نسخه مانند جلد و کاغذ و متن، تعداد برگ‌ها یا صفحات نسخه، تعداد سطرهای هر صفحه و مشخصات آرایه‌های نسخه از قبیل سرلوحه، مینیاتور و جدول (صفری آق‌قلعه، ۱۴۰۲، ص. ۲۲۹).

در جستار پیش‌رو، با گزین کردن رویکردی خاص، تنها از چشم‌انداز نسخه‌شناسی موضوع را بررسی و خطاها را گزارش کرده‌ایم. ضمن آنکه کوشیده‌ایم تا به گزاره‌های توصیفی بسنده نشود و پس از ذکر هر فقره، منشأ آن را شناسایی و در حد امکان تحلیل کنیم. گذشته از این، با توجه به مؤلفه‌ها، به طبقه‌بندی خطاها پرداخته‌ایم. پرسش اصلی پژوهش را به این اختصاص داده‌ایم که چه نوع سهوهای نسخه‌شناسی و به سبب چه عواملی به فهرست‌نگاری دست‌نویس‌های شاهنشاهنامه راه یافته است. با ریخت‌شناسی اشتباهات، فرضیه‌هایی از این دست را می‌توان طرح کرد: شماری از لغزش‌ها نتیجه اشتباهات چاپی و فنی است و شماری دیگر محصول شتابزدگی، بدخوانی و مغفول ماندن بخش‌های گوناگون و کامل نسخه. دیباچه‌نویسی نشاط بر شاهنشاهنامه نیز منشأ خطا و ابهام در شناسایی کاتبان برخی نسخه‌هاست.

در باب پیشینه پژوهش باید گفت مطالعات نسخه‌شناختی شاهنشاهنامه صبا اغلب در دایره پژوهش هنر جای می‌گیرد؛ زیرا بیشتر به بررسی تصاویر و شناسایی نقاشان اختصاص یافته است. تنها پژوهش بیرون از این حوزه - که پیشینه مطالعه پیش‌رو نیز به شمار می‌آید - مقاله‌ای است از دیبا (۱۴۰۰) با عنوان «تهیه و توزیع نسخه‌هایی از شهنشاهنامه در عصر فتحعلی‌شاه قاجار» که مباحث عمده آن به تبیین شیوه‌های تهیه و توزیع دست‌نویس‌ها اختصاص دارد. در پایان نیز فهرست منتخب نسخه‌های مصور را، با توضیحی کوتاه به نقل از فهرست‌های اختصاصی هریک، تهیه کرده است.

روش پژوهش حاضر توصیفی-تحلیلی با استفاده از ابزار کتابخانه‌ای است. منابع پژوهش دست‌نویس‌های شاهنشاهنامه، فهرست‌های نسخ خطی و پایگاه اینترنتی کتابخانه‌ها و موزه‌ها را دربر می‌گیرد. نکته پایانی اینکه گذشته از فهرست اختصاصی هر کتابخانه، فهرست‌های مشترک فارسی را نیز بررسی کرده‌ایم، مانند فهرست نسخه‌های خطی فارسی، فهرست نسخه‌های خطی ایران (فنخا) و فهرستواره دست‌نویست‌های ایران (دنا).^[۲] افزون بر این‌ها، فهرست منتخب نسخه‌های مصور در مقاله دیبا (۱۴۰۰) را پیش چشم داشته‌ایم.

۲. خطاهای نسخه‌شناسی

۲-۱. ثبت و شماره

در ثبت و شماره‌گذاری دست‌نویس‌های شاهنشاهنامه دو گونه اشتباه در فهرست‌ها به چشم می‌آید:

الف. ثبت مکرر

ثبت تکراری یک نسخه که بر شمار دست‌نویس‌ها افزوده است.

کتابخانه ملی، ۱۱۱۱

این نسخه در فهرست فارسی دوبار، با مشخصات متفاوت، ذکر شده است: اول بار در مجلد چهارم (منزوی، ۱۳۵۱، ص. ۲۹۷۶/۴) به نقل از فهرست معارف (جواهرکلام، ۱۳۱۴، ص. ۱۶/۲) با این مشخصات: تاریخ کتابت صفر ۱۲۴۲، ۴۲۵ برگ، ۱۵ سطر؛ و دیگر بار در مجلد ششم (منزوی، ۱۳۵۳، ص. ۴۳۴۱/۶) که از فهرست ملی (انوار، ۱۳۵۱، ص. ۱۳۳۳/۳-۱۳۴) نقل شده و اطلاعات آن صحیح است: صفر ۱۲۳۲، ۴۳۶ برگ، ۲۰ سطر.

کتابخانه ملی، ۱۲۹ و ۲۳ (۲۸۲)

مهدی بیانی در «فهرست کتاب‌های خطی کتابخانه ملی» - که در سال ۱۳۲۱ تهیه و بعدها در دفتر ششم نشریه منتشر کرده - در توصیف دست‌نویسی از شاهنشاهنامه به شماره ۲۸۲ چنین نوشته: «در دو مجلد کتابت شده است» (بیانی، ۱۳۴۸، ص. ۱۵۵/۶). با توجه به قطع اوراق (۱۷۰×۲۷۰ م.م.) و اندازه‌ی مسطر (۱۷۰×۱۰۰ م.م.)، تنها دوازده بیت در هر رویه کتابت شده که سبب حجیم شدن نسخه و تبدیل آن به دو مجلد شده است. در فهرست‌نویسی بعدی کتابخانه ملی^[۳] مجلد یکم با شماره ۱۲۹ (انوار، ۱۳۴۳، ص. ۱۱۹/۱) و مجلد دوم با شماره ۲۳ (انوار، ۱۳۴۳، ص. ۱۶) ثبت و فهرست شده که موجب راه یافتن خطایی فاحش به فهرست‌های بعدی شده است. در فهرست فارسی (منزوی، ۱۳۵۱، ص. ۲۹۷۶/۴) هم این دو نسخه (در ردیف‌های ۸-۳۲۰۴۷) و هم نسخه‌ی واحد معرفی شده بیانی (در ردیف ۳۲۰۵۰) جداگانه آمده و حتی نام کاتبان متفاوت ضبط شده است.

ب. خطا در شماره‌گذاری

خطای فنی در شماره‌گذاری یا معرفی نسخ هنگام ارجاع به فهرست‌های دیگر که به درهم‌آمیختن ویژگی‌ها انجامیده است.

کتابخانه ملی تبریز، ۳۵۷۹

دیبا (۱۴۰۰، ص. ۱۵۶)، در پایان مقاله خود، فهرست منتخبی از نسخه‌های مصور شاهنشاهنامه فراهم کرده است. او با استناد به نوشته برگل، نسخه کتابخانه مرکزی تبریز را دارای هفت تصویر و تاریخ کتابت آن را ۱۲۲۷ [ق.] ذکر کرده که ویژگی‌های نسخه ۱۰۳ دانشگاه تهران است. برگل ابتدا نام و نشان منبع و سپس توصیف نسخه‌ها را پیاپی ذکر کرده است (Bergel, 1972, p. 2\943). کار وی در توصیف نسخه دانشگاه تهران و سپس ذکر کلمه تبریز، به‌منظور توصیف نسخه تبریز در ادامه، دیبا را دچار اشتباه کرده و همه ویژگی‌های نسخه دانشگاه تهران را ذیل عنوان «تبریز، کتابخانه ملی» آورده است. باید یادآور شد که نسخه کتابخانه تبریز در فنخا و دنا نیامده است.

هند، آصفیه، ۱۳۳۵

در فهرست فارسی دست‌نویس محفوظ در کتابخانه آصفیه به شماره ۱۳۳۵ شاهنشاهنامه معرفی شده است (منزوی، ۱۳۵۱، ص. ۲۹۷۷/۴)؛ اما این شماره در فهرست آصفیه (علی‌خان بهادر، ۱۳۴۶ هـ، ص. ۱۰۴/۳) به شاهنامه فردوسی تعلق دارد که یک سطر بالاتر آمده است. در فهرست آصفیه، شاهنشاهنامه (به شماره ۱۲۹۰) بعد از شاهنامه

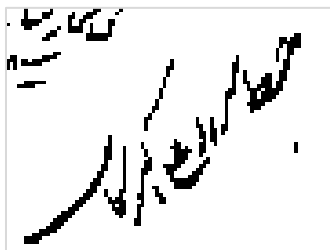

(به شماره ۱۳۳۵) ذکر شده است. گذشته از خطا در شماره‌گذاری، همان‌گونه که در فهرست آصفیه آمده، این نسخه چاپ سنگی است نه دست‌نویس. مقابل عنوان نوشته شده است: «(یعنی جنگنامه ایران و روس با تصاویر)» که دقیقاً با ویژگی‌های چاپ سنگی مطابقت می‌کند. پنج هزار بیت پایانی شاهنشاهنامه روایت جنگ ایران و روس است که در سال ۱۸۶۷ در بمبئی در ۱۴۲ صفحه چاپ سنگی شده و هفده تصویر دارد.

۲-۲. نام و نشان کاتب

📖 کتابخانه ملی، ۱۲۹ و ۲۳

این نسخه انجامه ندارد و کاتب نیز نام خود را ضبط نکرده است؛ ولی با استناد به یادداشت صفحه آغازین مجلد دوم، اغلب فهرست‌ها میرزا علی اکبر را کاتب نسخه معرفی کرده‌اند.

تصویر ۱. یادداشت صفحه آغازین نسخه

(کتابخانه ملی، شماره ۲۳)

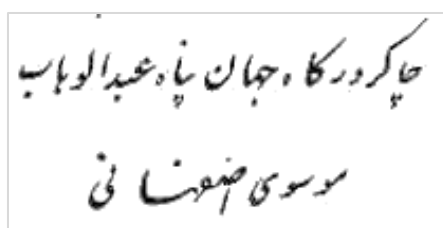
در نشریه نسخه‌های خطی در توصیف نسخه ۲۸۲ آمده است: «روی صفحه اول مجلد دوم نوشته‌اند: خط میرزا علی اکبر کاتب است» (بیانی، ۱۳۴۸، ص. ۱۵۵/۶). گفتیم که این نسخه بعدها در دو مجلد (کتابخانه ملی، شماره‌های ۲۳ و ۱۲۹) ثبت و فهرست شد. لغزش چشمگیر درج نام دو کاتب متفاوت برای هر مجلد در فهرست ملی است؛ چنان‌که میرزا تراب موسوی اصفهانی کاتب نسخه ۲۳ (انوار، ۱۳۴۳، ص. ۱۷/۱) و عبدالوهاب موسوی اصفهانی کاتب نسخه ۱۲۹ (انوار، ۱۳۴۳، ص. ۱۲۰) معرفی شده است. این اشتباه به فنخا (۵، ۶) و دنا (۳۷-۱۷۹۷۳۶) نیز راه یافته است. در فهرست فارسی که این دست‌نویس در سه ردیف جداگانه آمده، میرزا تراب کاتب نسخه ۲۳ و میرزا علی اکبر کاتب نسخه ۲۸۲ معرفی شده است؛ نسخه ۱۲۹ هم - پیرو فهرست بیانی در نشریه - «با دیباچه نشاط» توصیف شده است (منزوی، ۱۳۵۱، ص. ۲۹۷۶/۴).

جدول ۱.

معرفی کاتبان در فهرست‌ها

شماره نسخه	عنوان فهرست	۲۸۲	۱۲۹	۲۳
نشریه (بیانی)	میرزا علی اکبر کاتب	-	-	-
فهرست ملی (انوار، فنخا، دنا)	-	عبدالوهاب موسوی اصفهانی	میرزا تراب موسوی اصفهانی	
فهرست فارسی (منزوی)	میرزا علی اکبر کاتب	-	میرزا تراب موسوی اصفهانی	

اگر میرزا علی اکبر را کاتب نسخه بدانیم، ذکر دو نام دیگر بی‌وجه خواهد بود. هرچند ذکر همان‌ها هم بی‌دلیل نبوده است. عبدالوهاب موسوی اصفهانی، مکتبی به معتمدالدوله یا اعتمادالملک و متخلص به نشاط، نویسنده دیباچه شاهنشاهنامه است. این دیباچه بر صدر شماری از دست‌نویس‌ها درج است. در نسخه‌های دارای دیباچه، امضای نشاط در پایان نوشته‌اش آمده است:

تصویر ۲.

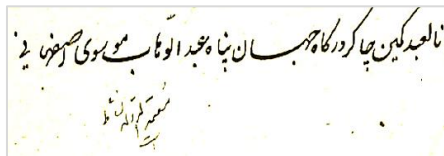
ضبط نام عبدالوهاب موسوی اصفهانی (نشاط) در پایان دیباچه

(کتابخانه ملی، شماره ۱۲۹، برگ ۲۲ پ)

دیباچه‌نویسی نشاط اصفهانی بر شاهنشاهنامه را باید منشأ لغزش‌هایی نظیر معرفی او به عنوان کاتب برخی نسخه‌ها دانست. حتی به نظر می‌رسد ضبط «میرزا تراب» به سبب بدخوانی «عبدالوهاب» باشد، به‌ویژه که هر دو «موسوی اصفهانی» خوانده شده‌اند. نام میرزا تراب نخستین بار در فهرست ملی به عنوان کاتب نسخه ۲۳ آمده (انوار، ۱۳۴۳، ص. ۱/۱۷) و سپس به فهرست فارسی، فنخا و دناراه یافته است.

عبارت «...عبدالوهاب موسوی اصفهانی» پایان‌بخش دیباچه شاهنشاهنامه است. کاتبان دست‌کم دو

دست‌نویس با پیش‌بینی احتمال خطا یا احساس ضرورت، توضیحاتی ذیل نام عبدالوهاب موسوی اصفهانی افزوده‌اند. برای نمونه، در نسخه ۱۱۰۴ مجلس آمده است: «معمدالدوله نشاط است».

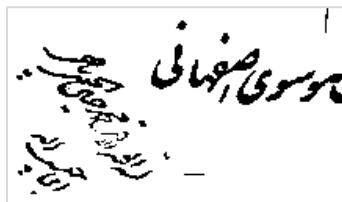
تصویر ۳.

معرفی دیباچه‌نویس (معمدالدوله نشاط) با قلمی دیگر در پایان دیباچه

(کتابخانه مجلس، شماره ۱۱۰۴، برگ ۹ پ)

[📖 وین، کتابخانه ملی، A.F.1](#)

کاتب این نسخه نیز در پایان کتابت دیباچه آن‌گاه که به نام نشاط رسیده، برای رفع ابهام، نام خود را با خط و قلمی دیگر برافزوده است.

تصویر ۴.

ضبط نام کاتب ذیل نام دیباچه‌نویس با خط متمایز

(کتابخانه ملی وین، شماره A.F.1، برگ ۸ پ)

فهرست‌نگار جدید کتابخانه ملی وین در توصیف نسخه آورده است: «در پایان مقدمه، به همان سبک متن، از عبدالوهاب موسوی اصفهانی یاد شده است که هویت وی مشخص نشد» و سپس از یادداشت کاتب تا حدی رمزگشایی کرده است: «کتابه العبد محمدحسین [ی] الحقیق (؟) باهر بن حسیب‌الله» (Duda, 1983, p. 13). دیبا (۱۴۰۰، ص. ۱۵۷) این نام را تکرار کرده و از سوی دیگر، نام عبدالوهاب موسوی را به‌عنوان راقم دیباچه آورده است. دودا در خواندن مرقومه کاتب که به خط شکسته تحریر شده ناموفق بوده؛ زیرا آنچه ذیل نام نشاط آمده چنین است: «کتابه العبد الاقل محمدحسین الحسینی ساوجی ابن حبیب‌اله». بدین ترتیب، نام کامل و دقیق کاتب این نسخه شناسایی شد.

■ حیدرآباد پاکستان، گنجینه تالپوران، ۱۰۱

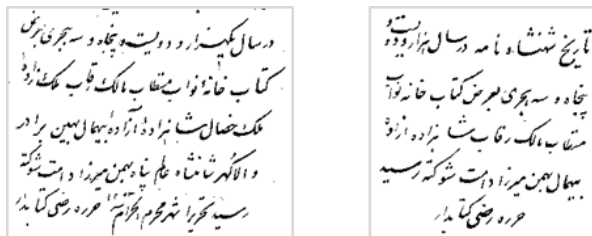
کاتب این نسخه عبدالوهاب موسوی اصفهانی معرفی شده است (صافی، ۱۳۸۳، ص. ۴۷). نسخه تاریخ کتابت ندارد تا با توجه به تاریخ مرگ نشاط، یعنی سال ۱۲۴۴ ق. (هدایت، ۱۳۸۲، ص. ۲-۱۵۵۳)، بهتر بتوان داوری کرد؛ زیرا اگر پس از درگذشت نشاط کتابت شده باشد، به یقین در معرفی کاتب سهو رخ داده است. هرچند تاریخ‌دار بودن احتمالی دست‌نویس و کتابت آن در ایام زندگی نشاط نیز راهگشا نبود؛ چرا که نسخه در مجموعه‌ای شخصی نگهداری می‌شود و در دسترس نیست^[۴] تا با مشاهده خط و شناسایی آن به قطعیت رسید. با همه این‌ها، دست‌نویس دارای دیباچه در هفده صفحه توصیف شده که به احتمال فراوان، امضای نشاط را هم دارد. بنابراین، نمی‌بایست احتمال خطا درباره کاتب را از نظر دور داشت. دیباچه‌نگاری نشاط بر شاهنشاهنامه و امضای وی را باید سرچشمه لغزش فهرست‌نویسان در معرفی وی به عنوان کاتب به شمار آورد.

■ خیامی، Pers 021، Pers 043

دیا (۱۴۰۰، ص. ۱۵۷) دو نسخه مصور محفوظ در مجموعه شخصی خیامی را به نقل از فهرست این مجموعه^[۵] معرفی کرده است. نسخه Pers 021 تاریخ کتابت ۱۲۳۷ ق. و نسخه دوم تاریخ ۱۲۴۹ ق. دارد. کاتب هر دو نیز «وهاب» ضبط شده که عبدالوهاب متخلص به نشاط است. با اتکا به نکات پیش گفته و تاریخ کتابت این دو نسخه، به یقین نشاط نمی‌بایست کاتب دست‌نویس دوم باشد. همچنین، با پیش چشم داشتن نام و امضای نشاط در پایان دیباچه برخی دست‌نویس‌ها، لغزش درباره نسخه اول نیز ممکن است.

■ کتابخانه ملی تبریز، ۳۵۷۹

شناسایی کاتب این دست‌نویس با تردید همراه بوده است؛ چنان‌که در فهرست تبریز (سیدیونسی، ۱۳۵۰، ص. ۲/۸۵۱) و پیرو آن فهرست فارسی (منزوی، ۱۳۵۳، ص. ۴۳۴۱/۶)، «عبدالوهاب موسوی یا رضی کتابدار» کاتب نسخه معرفی شده است. تردید فهرست‌نگار برخاسته از ضبط نام نشاط در پایان دیباچه (برگ ۸ پ) و دو یادداشت از رضی کتابدار است که یک بار پیش از دیباچه (برگ ۱ ر) و دیگر بار پیش از متن منظوم (برگ ۹ ر) امضای مورخ خویش را مرقوم کرده است:

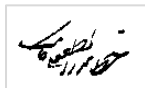
یادداشت‌های برافزوده نسخه

(کتابخانه ملی تبریز، شماره ۳۵۷۹، برگ‌های ۱ و ۹ ر)

با تصور صحت آنچه در فهرست تبریز و فارسی آمده و ۱۲۵۳ سال کتابت و نشاط یا رضی کاتب دانسته شده، پذیرش اشتباه فهرست نگار دشوارتر می‌شود؛ زیرا ضبط همزمان نام نشاط و این تاریخ که پس از مرگ نشاط است، خود سهوی محض است.

تهران، مجلس، ۱۱۰۴

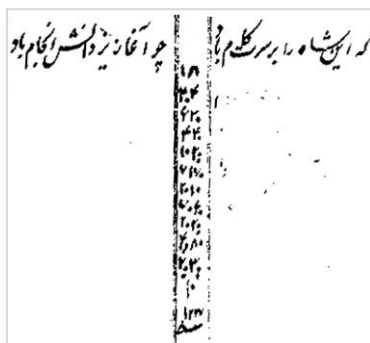
در فهرست مجلس، با استناد به یادداشت برگ ۱۰ ر دست‌نویس، نام کاتب میرزا فتحعلی بیگ آمده است ([ابن‌یوسف شیرازی](#)، ۱۳۲۱، ص. ۳/ ۴۸۲). در چاپ بعدی این فهرست (ویراست حائری)، همین نام تکرار شده است ([ابن‌یوسف شیرازی](#)، ۱۳۵۳، ص. ۳/ ۳۵۱). در فهرست‌های دیگر نظیر فهرست فارسی، فنخا و دنا به همین نام برمی‌خوریم. اما در متن یادداشت به‌وضوح نوشته شده «خط میرزا لطفعلی کاتب». این لغزش را باید نتیجه بدخوانی دانست.

تصویر ۶. یادداشت آغازین نسخه
(کتابخانه مجلس، شماره ۱۱۰۴، برگ ۱۰ ر)

تهران، دانشگاه تهران، ۱۰۳

این نسخه در فهرست مشکوة «بدون نویسنده» یا کاتب معرفی شده است (منزوی، ۱۳۳۲، ص. ۶۱۲/۲) و برخی فهرست‌ها نظیر فارسی و فنخاهمین را تکرار کرده‌اند. بی‌توجهی به انجامه نسخه موجب شده نام کاتب و حتی گاه تاریخ کتابت مغفول بماند، در حالی که کاتب به شیوه ابجدنویسی نام خود را ضبط کرده است:

تصویر ۷. انجامه نسخه (دانشگاه تهران، شماره ۱۰۳، برگ ۴۲۲ پ)

جدول ۲. تبدیل اعداد به حروف ابجد و شناسایی کاتب

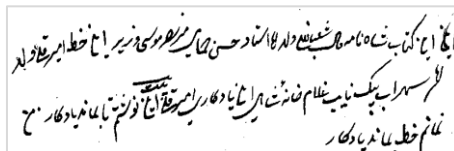
۱۰	۳۰۰	۲۰۰	۸۰	۴۰۰	۲۰۰	۲۰	۶۰	۷۰	۱۰	۳۰	۷۰	۱	۷	۲۰۰	۱۰	۴۰	۴	۳۰	۶	۴	۴۰	۸	۱
ی	ش	ر	ف	ت	ر	ک	س	ع	ی	ل	ع	ا	ز	ر	ی	م	د	ل	و	د	م	ح	ا

بر این اساس، کاتب نسخه ۱۰۳ دانشگاه تهران «احمد ولد میرزا علی عسکر تفرشی» نام دارد.

تهران، دهخدا، ۲۱۰

این دست‌نویس در نشریه بدون اشاره به کاتب معرفی شده (دانش‌پژوه، ۱۳۴۲، ص. ۳۹۸/۳) و در فهرست دهخدا نیز مقابل کاتب، بی‌نام آمده است (طباطبایی بهبهانی، ۱۳۹۸، ص. ۲۲۰): اما در بالای برگ پایانی نسخه، یادداشتی

به خط کاتب درباره نام و نسب خود و نیز نام مالک نسخه دیده می‌شود. بر این اساس، نام کاتب «امیرقلی ولد سهراب بیگ» است.

تصویر ۸. مرقومه کاتب در انتهای نسخه
(دهخدا، شماره ۲۱۰، برگ ۳۵۱ پ)

۲-۳. تاریخ کتابت

تهران، دانشگاه تهران، ۱۰۳

در انجامة این نسخه سال ۱۲۲۷ درج شده که در فهرست مشکوة (منزوی، ۱۳۳۲، ص. ۶۱۲/۲) و فهرست فارسی (منزوی، ۱۳۵۱، ص. ۲۹۷۶/۴) نیز به این تاریخ اشاره است. در فتحا (۳۲) نسخه بی تاریخ خوانده شده، ولی در توصیف آن آمده: «در پایان نسخه تاریخ ۱۲۲۷ ق». در دنا (۱۷۹۷۵۷) نیز نسخه بدون تاریخ معرفی شده است.

تهران، سنا، ۵۸۷^[۷]

این دست‌نویس در فهرست سنادو بار پیاپی معرفی شده که به‌عنوان خطای چاپ پذیرفتنی است؛ اما تاریخ کتابت نخستین بار قرن ۱۲ و دیگر بار قرن ۱۳ ذکر شده است (دانش‌پژوه و علمی‌انوار، ۱۳۵۶، ص. ۳۷۸-۳۷۹). در فتحا (۱) و دنا (۱۷۹۷۲۵) نیز، به‌تبع معرفی نخست فهرست سنا، تاریخ کتابت قرن ۱۲ آمده است. گذشته از بی‌اعتنایی به خطای فنی چاپ، کم‌توجهی به تاریخ قرن دوازدهم در کتابت دست‌نویس منظومه‌ای که سرایش آن در دهه سوم قرن سیزدهم به پایان رسیده پذیرش اشتباه را دشوار می‌کند.

کتابخانه ملی، ۱۱۱۱

تاریخ کتابت نسخه در نشریه سال ۱۲۰۲ [ق.] آمده است (محقق، ۱۳۴۰، ص. ۵۷/۱) که به نظر می‌رسد نتیجه صورت نگارش حروف و کم‌دقتی فهرست‌نگار در این باره باشد. کاتب کلمه «سی» را به‌شکل کشیده و معکوس بالای دویست نوشته و تاریخ در نگاه نخست «هزار [و] دویست [و] دو هجری» به چشم می‌آید.

انی تاریخ ششصد و پنجاه و یک

تصویر ۹. تاریخ کتابت نسخه به حروف و شماره

(کتابخانه ملی، شماره ۱۱۱۱، برگ ۴۳۷ پ)

در فهرست معارف (جواهرکلام، ۱۳۱۴، ص. ۱۶/۲) و پیرو آن، در فهرست فارسی (منزوی، ۱۳۵۱، ص. ۴/۲۹۷۶) تاریخ کتابت صفر ۱۲۴۲ ضبط شده که با ضبط کلمه «صفر»، می‌توان گفت نسخه به رؤیت فهرست‌نگار رسیده و در نتیجه، تبدیل ۳ به ۴ در فهرست، به احتمال خطای حروف‌نگاری بوده است.

کتابخانه ملی تبریز، ۳۵۷۹

در فهرست تبریز (سیدیونسی، ۱۳۵۰، ص. ۸۵۱/۲) و سپس در فهرست فارسی (منزوی، ۱۳۵۳، ص. ۴۳۴۱/۶)، تاریخ کتابت نسخه را ۱۲۵۳ نوشته‌اند. دست‌نویس تبریز انجامه ندارد و فهرست‌نویسان این تاریخ را با استناد به یادداشت کتابدار (برگ ۱ و ۹ ر) افزوده‌اند. یادداشت‌ها به دست کاتب تحریر نشده و ممکن است در این تاریخ تنها به کتابخانه افزوده شده باشد. به هر روی، در پذیرش این تاریخ برای کتابت نسخه قطعی نیست.

حیدرآباد پاکستان، گنجینه تالپوران، ۱۰۳

تاریخ کتابت این نسخه ۲۱۳۲ هـ آمده است (صافی، ۱۳۸۳، ص. ۴۸). دسترس به این نسخه ممکن نیست. اما خطای چاپ را می‌توان نزدیک‌ترین احتمال برای درج این تاریخ در نظر گرفت؛ زیرا ۱۲۳۲ دور از ذهن نیست.

۴-۲. یادداشت برافزوده

یادداشت‌های برافزوده گاهی راهگشا و گاهی اسباب انحراف است.

کتابخانه ملی تبریز، ۳۵۷۹

یادداشتی در حاشیه برگ پایانی نسخه وجود داشته که زدوده شده و تنها تاریخ ذی‌الحجه ۱۲۲۹ مشهود است؛ اما به‌یقین نمی‌توان درباره آن داوری کرد و تنها می‌توان احتمال کتابت نسخه در پیش از این تاریخ را پیش کشید.

تهران، مجلس، ۱۴۶۴۸

در آغاز نسخه، همچنان‌که در فهرست مجلس آمده (حسینی اشکوری، ۱۳۸۸، ص. ۱۴۲/۴۱)، یادداشتی درباره

انتقال به کتابخانه‌ای در سال ۱۲۳۶ ق. ثبت شده که بخشی از آن پاک شده ولی تاریخ برجاست. بنابراین، تاریخ کتابت این نسخه را باید پیش از سال ۱۲۳۶ دانست.

📍 تهران، ملک، ۵۹۹۸

در نسخه کتابخانه ملک به شماره ۵۹۹۸ در سه نگاره (برگ‌های ۳۱ پ، ۹۹ پ، ۱۵۳ پ) تاریخ ۱۲۵۹ در کنار امضای نقاش درج است که خودداری نایینی (۱۳۹۰، ص. ۵۶) پیش‌تر در بررسی نقاشی‌های این نسخه به آن اشاره کرده است. به هر روی، تاریخ کتابت این دست‌نویس را باید ۱۲۵۹ یا پیش از آن دانست.

📍 هند، سالار جنگ، ۵۸۲

در فهرست سالار جنگ در توصیف نسخه آمده است: نوشته‌شده به خط نستعلیق توسط ابوالقاسم موغال در اواخر شوال ۱۲۲۷ برای امیر مرادعلی خان تالپور (اشرف، ۱۹۶۹، ص. ۵/۳۳۰). از ظاهر عبارت چنین برمی‌آید که نسخه در ۱۲۲۷ ق. برای امیر مرادعلی خان نوشته شده است؛ اما پذیرش اینکه یک حاکم محلی در سند، سه سال پس از سرایش شاهنشاهنامه کتابت نسخه‌ای از این اثر را سفارش داده باشد تقریباً غیرممکن است. مهم‌تر اینکه امیر مرادعلی خان در سال ۱۲۴۳ ق. به حکومت رسیده و در سال ۱۲۲۷ ق. حکومت و دستگاہی نداشته و اساساً ضرورتی هم در کار نبوده تا امر به کتابت تاریخ افتخارات شاه ایران کند. به نظر می‌رسد که نسخه را فتحعلی شاه به حاکم تالپور اهدا کرده باشد. در ناسخ‌التواریخ ذیل حوادث سال ۱۲۴۶ ق. آمده است: «[فتحعلی شاه] نظرعلی خان قاجار قزوینی، نایب ایشیک آقاسی، را به سفارت سند مأمور ساخته و جامه لایق با یک قبضه شمشیر برای خلعت امیر مرادعلی خان اورا سپرد و در عشر آخر جمادی‌الآخره اورا به اتفاق میرزا محمدعلی گسیل سند فرمود» (سپهر، ۱۳۷۷، ص. ۵۲/۲). دور از ذهن نیست که فتحعلی شاه نسخه‌ای به تاریخ ۱۲۲۷ ق. را همراه تحفه‌های دیگر به امیر مرادعلی خان تقدیم کرده باشد.

۲-۵. شمار نگاره‌ها

پانزده نسخه شاهنشاهنامه مصور است. در برخی فهرست‌ها گاه به مصور بودن نسخه اشاره نشده و گاه نیز شمار نگاره‌ها به اشتباه درج شده است.

کتابخانه ملی، ۱۱۱۱

در فهرست معارف (جواهرکلام، ۱۳۱۴، ص. ۱۶/۲) و پیرو آن، در فهرست فارسی (منزوی، ۱۳۵۱، ص. ۴/۲۹۷۶)، شمار نگاره‌ها به درستی هشت مجلس ذکر شده است. در فهرست ملی، نسخه «دارای چند نقاشی» توصیف شده که «در زیر یکی آمده رقم کمترین محمدحسن افشار» (انوار، ۱۳۵۱، ص. ۱۳۳/۳). در فنخا (۲۲) به چند نقاشی اشاره شده، ولی در دنا (۱۷۹۷۴۵) از مصور بودن نسخه سخن نرفته است. همچنین، به خلاف آنچه در فهرست ملی آمده، نام نقاش (محمدحسن افشار) در سه برگ درج است (۳۱ پ، ۲۰۸ پ و ۳۳۰ ر). دیبا (۱۴۰۰، ص. ۱۵۷) پیش‌تر به امضای نقاش در سه تصویر اشاره کرده است.

تهران، ملک، ۵۹۹۸

شمار تصاویر این نسخه در فهرست‌ها تفاوت دارد. در فهرست ملک دارای ۱۸ مجلس مینیاتور (افشار و دانش‌پژوه، ۱۳۶۱، ص. ۵۲۴/۱۳) و در فهرست فارسی دارای ۲۸ مجلس تصویر توصیف شده است (منزوی، ۱۳۵۱، ص. ۴/۲۹۷۶). منزوی قید «رؤیت» را به کار برده، ولی در شمارش نگاره‌ها و برگ‌ها دچار اشتباه شده است. خودداری ناینی (۱۳۹۰، ص. ۵۶) با بررسی نقاشی‌های این نسخه و ذکر عنوان هریک، به درستی به عدد ۲۵ اشاره کرده است.^[۸]

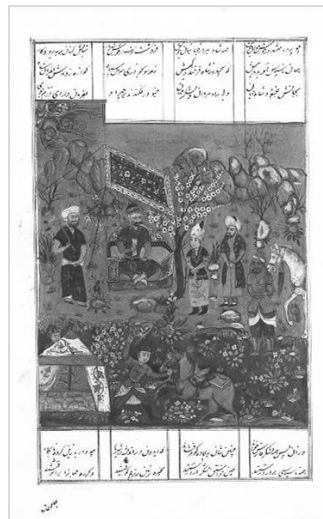
تهران، مجلس، ۱۱۰۴

در یادداشت‌های این نسخه دو بار به تعداد تصاویر اشاره شده است: نخست در یکی از یادداشت‌های برگ ۱ ر و دیگر بار در انتهای نسخه در برگ ۴۳۷ پ. در چاپ نخست فهرست مجلس (ابن‌یوسف شیرازی، ۱۳۲۱، ص. ۴۸۳/۳) و چاپ ویراسته آن (ابن‌یوسف شیرازی، ۱۳۵۳، ص. ۳۵۱/۳) و نیز فنخا (۲) به همین تعداد اشاره شده است. در فهرست فارسی «زرین و سه تصویر مجلس» آمده (منزوی، ۱۳۵۱، ص. ۴/۲۹۷۶) که به نظر می‌رسد در پی خطای حروف‌نگاری کلمه «بیست» افتاده باشد. لونی و اقبالی (۱۳۹۶، ص. ۹)^[۹] با اشاره به سهو در شمار نگاره‌ها، به درستی ۲۴ قطعه ذکر کرده‌اند. در فهرست مجلس شماره برگ تصاویر ذکر شده است که باید برگ ۱۴۷ پ را نیز افزود تا به عدد درست رسید.

کتابخانه ملی تبریز، ۳۵۷۹

در فهرست تبریز به مصور بودن نسخه اشاره نشده است (سیدبونسی، ۱۳۵۰، ص. ۸۵۱/۲)؛ ولی در برگ ۵۳ پ

تصویری از «آمدن نواب حسینقلی خان به رکاب شاهنشاه» دارد که خام‌دستانه نقاشی شده است. همچنین نه در تصویرسازی و نه در ترکیب و جای‌گذاری آن در متن، کمترین مشابهتی بین آن و نقاشی‌های دیگر نسخ شاهنشاهنامه دیده نمی‌شود.

تصویر ۱۰. تک‌نگاره نسخه

(کتابخانه ملی تبریز، شماره ۳۵۷۹، برگ ۵۳ پ)

۲-۶. شمار برگ و سطر

یکی از لغزش‌های رایج در فهرست‌نویسی، شمار برگ‌ها و سطرهای نسخه است که جز خطای چاپ، به دلایل گوناگونی رخ می‌دهد، نظیر احتساب برگ آزاد و صفحات سفید یا نادیده گرفتن آن‌ها، شمارش و شماره‌گذاری دستی اوراق، شمارش سطرها و خطای احتمالی چشم، تفاوت تعداد سطر در یک نسخه.^[۱۰]

📖 وین، کتابخانه ملی، A.F.1

دیباجه و متن منظوم این دست‌نویس در پشت برگ‌های ۱ و ۹ کتابت شده و روی این دو برگ سفید است. فلوگل در توصیف نسخه، با پیش چشم داشتن دو صفحه سفید و شمارش آن‌ها، شماره برگ آغازین بخش‌های چهارگانه دیباجه نشاط (سرآغاز و سه خطبه فارسی، ترکی و عربی) را مشخص کرده است؛ ولی هنگام ضبط شماره برگ نگاره‌ها دچار اشتباه شده و در نتیجه، اوراق نگاره‌ها را با یک شماره کمتر ضبط کرده که با نسخه مطابقت نمی‌کند (Flugel, 1865).

604. p. در نگاه نخست به نظر می‌رسد برگ آزاد را انداخته است. برگ‌شمار نسخه نیز نشان می‌دهد که ورق ۵ دو بار درج شده است. فهرست‌نگار جدید با آنکه به نکته اخیر اشاره کرده، ولی در تعیین شماره اوراق نگاره‌ها نوشته فلوگل را تکرار کرده است (Duda, 1983, p. 13).

کتابخانه ملی، ۲۳ و ۱۲۹

این دو مجلد در نشریه (بیانی، ۱۳۴۸، ص. ۱۵۵/۶) نسخه‌ای واحد با شماره ۲۸۲ و دارای ۲۷۵ صفحه توصیف شده و در فهرست فارسی (منزوی، ۱۳۵۱، ص. ۲۹۷۷/۴) هم تکرار شده است. نسخه در مجموع ۲۷۵۵ برگ دارد که در نگاه نخست بسیار نامأنوس به نظر می‌رسد. احتمال دارد هنگام حروف‌نگاری، با توجه به نامأنوس بودن عدد و تصور اینکه یکان آن تکرار اشتباه‌آمیز دهگان است، ۵ را ساقط کرده باشند.

تهران، ملک، ۵۹۹۸

این دست‌نویس در فهرست ملک دارای ۴۳۷ برگ (افشار و دانش‌پژوه، ۱۳۶۱، ص. ۵۲۴/۱-۳) و در فهرست فارسی، با قید رؤیت، دارای ۳۸۰ برگ توصیف شده است (منزوی، ۱۳۵۱، ص. ۲۹۷۶/۴). نسخه در اصل ۴۴۰ برگ دارد.

تهران، مجلس، ۵۲۵۸

این نسخه ۴۱۰ برگ دارد؛ اما در هیچ‌یک از فهرست‌ها به تعداد اوراق آن اشاره نشده است.

تهران، مجلس، ۱۴۶۴۸

این دست‌نویس ۴۲۶ برگ دارد که در فهرست مجلس دارای ۴۴۴ برگ توصیف شده است (حسینی اشکوری، ۱۳۸۸، ص. ۱۴۲/۴۱).

کتابخانه ملی، ۱۱۱۱

در فهرست معارف (جواهرکلام، ۱۳۱۴، ص. ۱۶/۲) و پیرو آن، در فهرست فارسی (منزوی، ۱۳۵۱، ص. ۲۹۷۶/۴) نسخه را دارای ۴۲۵ برگ دانسته‌اند؛ اما در فهرست ملی به‌درستی ۴۳۶ برگ آمده است (انوار، ۱۳۵۱، ص. ۱۳۳/۳-۱۳۴). گذشته از این، در فهرست فارسی به ۱۵ سطر اشاره شده است. توصیف نسخه در فهرست معارف چنین است: «۴۲۵ ورق ۱۵ صفحه از آن‌ها محتوی دیباچه و...» که در فهرست فارسی «۱۵ صفحه» به «۱۵ سطر»

تبدیل شده است. آنچه مرسوم است ثبت تعداد برگ و سطر در پی هم است. این امر از یک سو و شتابزدگی از سوی دیگر، موجب شده منزوی پس از درج شمار اوراق، عدد بعدی را شمار سطر تصور کند.

کتابخانه ملی، ۱۵۶۳

در نشریه (بیانی، ۱۳۴۸، ص. ۱۵۳/۶) و فهرست فارسی (منزوی، ۱۳۵۱، ص. ۲۹۷۷/۴) نسخه دارای ۲۱ سطر و در فهرست ملی (انوار، ۱۳۵۲، ص. ۵۷/۴) و پیرو آن، در فنخا (۱۰) دارای ۲۳ سطر توصیف شده است. نسخه از آغاز تا برگ ۱۱۵ پ ۲۱ سطر دارد. از برگ ۱۱۶ ر تا ۱۱۸ پ بین ۲۳ تا ۲۵ سطر متغیر است که احتمال دارد تأثیر خستگی کاتب باشد. از برگ ۱۱۹ ر تا پایان نیز ۲۳ سطر دارد.

کتابخانه ملی، ۱۵۷۴

در فهرست ملی (انوار، ۱۳۵۲، ص. ۶۶/۴) و فنخا (۱۴) تعداد سطر ۳۵ آمده که ممکن است خطای حروف‌نگاری باشد. نسخه در اصل ۲۵ سطر دارد.

کتابخانه ملی، ۱۶۱۳

در فهرست ملی (انوار، ۱۳۵۲، ص. ۹۷/۴) و به تبع آن فنخا (۹) نسخه ۳۱ سطری معرفی شده است؛ اما همچنان‌که در فهرست فارسی آمده است (منزوی، ۱۳۵۱، ص. ۲۹۷۷/۴)، ۲۳ سطر دارد.

تهران، مجلس، ۱۱۰۴

با آنکه در چاپ نخست فهرست مجلس (ابن‌یوسف شیرازی، ۱۳۲۱، ص. ۴۸۲/۳) و ویراست آن (ابن‌یوسف شیرازی، ۱۳۵۳، ص. ۳۵۱/۳) و نیز فهرست فارسی (منزوی، ۱۳۵۱، ص. ۲۹۷۶/۴) آمده است «صفحه‌ای ۴۰ بیت»، در فنخا (۲) به ۴۰ سطر تبدیل شده است.

کتابخانه ملی تبریز، ۳۵۷۹

این نسخه در فهرست تبریز (سیدنیوسی، ۱۳۵۰، ص. ۸۵۱/۲) و پیرو آن فهرست فارسی (منزوی، ۱۳۵۳، ص. ۶/۴۳۴۱) دارای ۴۰ سطر توصیف شده است؛ اما ۲۰ سطر دارد.

۳. نتیجه‌گیری

خطاهای نسخه‌شناسی در فهرست‌نگاری دست‌نویس‌های شاهنشاهنامه در دوره کلی جای می‌گیرد: یکی فنی و چاپی که از مصادیق آن، درهم‌آمیختگی شماره یا مشخصات نسخه‌ها و اشتباه حروف‌نگاری در ضبط اعداد است. دیگر لغزش و اشتباهی که شماری از آن‌ها محصول شتابزدگی فهرست‌نگاران به‌ویژه در ضبط تاریخ و اعداد است و شماری دیگر ناشی از بدخوانی نام کاتبان. در شمارش نگاره، برگ و سطر چندین اشتباه روی داده است. اشتباه در تاریخ کتابت نیز به دلایلی همچون شتابزدگی، بی‌توجهی به انجامه و فهرست‌های پیشین و یا کم‌دقتی در عناصر نسخه‌شناسی رقم خورده است.

چشمگیرترین خطای نسخه‌شناسی تشخیص نام کاتب است. در دو نسخه بدخوانی دیده می‌شود که صورت درست هر دو را نگاشته‌ایم. در دو نسخه دیگر نام کاتب از فهرس افتاده که هر دو را با اتکا به انجامه شناسایی کرده‌ایم. در میان کاتبان دست‌نویس‌های شاهنشاهنامه، نام نشاط اصفهانی بیش از همه تکرار شده است. دیپاچه‌نگاری بر شاهنشاهنامه با امضای عبدالوهاب موسوی اصفهانی موجب شده فهرست‌نویسان وی را کاتب پنج نسخه معرفی کنند. حتی در پی لغزشی چشمگیر، وی را کاتب نسخه‌ای دانسته‌اند که پس از مرگش - که در سال ۱۲۴۴ ق. روی داده - کتابت شده است.

مطالعه فهرست‌نگاری نسخ شاهنشاهنامه حکایت از آن دارد که فهرست‌های ایرانی، در سنجش با نمونه‌های اروپایی، اشتباهات پرشمار دارد که از خطای فنی چاپ و حروف‌نگاری تا سهو و لغزش فهرست‌نگاران را دربر می‌گیرد. در فهرست‌های مشترک، توصیف نسخه‌ها اغلب برگرفته از فهرست‌های اختصاصی است و بیشتر اشتباهات در آن‌ها صرفاً تکرار شده است؛ اما منشأ برخی سهو و لغزش‌ها را باید در خود آن‌ها جست. در فهرست‌های اختصاصی و منتخب نیز لغزش‌های گوناگون از هر دست به چشم می‌آید. از بین فهرست‌های ایرانی، فهرست معارف، ملی، سنا، مجلس، ملک، مشکوة، دهخدا و تبریز و در جز آن، فهرست منتخب دیبا، گنجینه تالپوان و فهرست کهن و جدید وین - با آنکه گاه در بردارنده توصیف تنها یک دست‌نویس شاهنشاهنامه بوده‌اند - دست‌کم یک اشتباه دارند. البته حجم کار فهرست‌نگاران ایرانی را نباید از نظر دور داشت. با وجود این، پیداست که جهد ایشان گاه به‌دقت مقرون نبوده است و بیش از هر چیز، ضرورت بازنگری و ویرایش فهرست‌ها را پیش می‌کشد.

پی‌نوشت‌ها

۱. یکی از نسخه‌های محفوظ در کتابخانه ملی ایران در دو مجلد کتابت شده است. از آن‌رو که هر مجلد جداگانه ثبت و فهرست شده (۲۳ و ۱۲۹)، در مجموع نسخ، آن را دو بار به شمار آورده‌ایم؛ اما در تمایز نسخه‌های کامل از ناقص، یک متن کامل دانسته‌ایم.
۲. در این مقاله، برای پرهیز از درازنویسی، عنوان فهرست‌ها را کوتاه کرده‌ایم. همچنین هنگام ارجاع به دو فهرست فنخا و دنا، به ذکر شماره ردیف بسنده کرده‌ایم.
۳. دفتر ششم نشریه نسخه‌های خطی در سال ۱۳۴۸ چاپ شده و ممکن است مؤخر بر تاریخ انتشار فهرست کتابخانه ملی (انوار، ۱۳۴۳) به نظر برسد؛ ولی فهرست‌نوشته بیانی در این دفتر دنباله فهرستی است که پیش‌تر در دفتر چهارم (۱۳۴۴، ص. ۱۳۹/۴) به چاپ رسیده و یادداشتی دارد که نشان می‌دهد فهرست در خردادماه ۱۳۲۱ تهیه شده است.
۴. کتابخانه گنجینه تالپوران خصوصی است. به گفته استاد عارف نوشاهی، متولیان آن در سند از اعیان و خاندانی حکومتی‌اند و دسترس به منابع آن تقریباً ناممکن است.
۵. دیبا مشخصات کتاب‌شناسی این فهرست خصوصی را چنین آورده است:
Fraser, M. (n.d.). *The Khayami Collection of Persian Art: A Concise Catalogue*, Vol. I.
۶. کتابدار از چنان مقام والایی برخوردار بوده که کتابداران کتابخانه‌های سلطنتی از میان دانشمندان، نویسندگان، فلاسفه و هنرمندان انتخاب می‌شدند. برای نمونه می‌توان به ابن‌سینا، مسعود سعد سلمان و کمال‌الدین بهزاد اشاره کرد (قاضیها، ۱۳۹۰، صص. ۴-۵).
۷. این نسخه در فهرست سنا به شماره ۵۸۷ ثبت شده است (دانش‌پژوه و علمی‌انوار، ۱۳۵۶، ص. ۳۷۹/۱)؛ ولی پیش‌تر در نشریه (دانش‌پژوه، ۱۳۵۳، ص. ۶۵۸/۷) و فهرست فارسی (منزوی، ۱۳۵۳، ص. ۶/۴۳۴۱) شماره ۵۸۸ درج شده است. نگاه گذرا به فهرست‌ها از تفکیک و جابه‌جایی برخی منابع حکایت می‌کند.
۸. آخرین نگاره نسخه در برگ ۳۳۵ ر آمده که خودداری نایینی ۳۳۴ ر نوشته است.
۹. در این منبع دو اشتباه دیده می‌شود: یکی آنکه نسخه ۱۱۰۴ مجلس با شماره ۱۵۲۳۴ معرفی شده که شماره ثبت در کتابخانه است. دیگر اینکه [میرزا موسی] منجم‌باشی بارها «لخباشی» ضبط شده است.
۱۰. با توجه به عوامل بروز چنین خطاهایی از یک سو و دسترس به تصویر اغلب نسخه‌ها و نه اصل آن‌ها از سوی دیگر، اختلافات جزئی فهرست‌ها با دست‌نویس‌ها را تا دو برگ نادیده گرفته‌ایم. همچنین، گاه دو فهرست اندازه‌های یک نسخه را به اختلاف ضبط کرده‌اند که بررسی آن‌ها به دو علت ممکن نشد: از سویی به اصل همه نسخه‌ها دست نیافتیم و از سوی دیگر تصویربرداری نسخه‌ها، جز کتابخانه مجلس، بدون خط‌کش و اندازه انجام می‌شود که نقص به شمار می‌آید و امید است در آینده اصلاح شود.

کتابنامه

- ابن یوسف شیرازی، ض. (۱۳۲۱). فهرست کتابخانه مجلس شورای ملی. جلد سوم: کتب خطی فارسی، چاپ اول، تهران: چاپخانه مجلس شورای ملی.
- ابن یوسف شیرازی، ض. (۱۳۵۳). فهرست کتابخانه مجلس شورای ملی. جلد سوم: کتب خطی فارسی، ویراست عبدالحسین حائری، چاپ دوم، تهران: چاپخانه مجلس شورای ملی.
- اشرف، م. (۱۹۶۹). فهرست مشروح فارسی مخطوطات در سالار جنگ میوزیم و کتبخانه، جلد پنجم، حیدرآباد: سری مسعود احمد رضوی.
- افشار، ا. و دانش پژوه، م. ت. (۱۳۶۱). فهرست کتابهای خطی کتابخانه ملی ملک وابسته به آستان قدس. جلد سوم (بخش اول)، با همکاری محمدباقر حجتی و احمد منزوی، تهران: کتابخانه ملی ملک.
- انوار، ع. (۱۳۴۳). فهرست نسخ خطی کتابخانه ملی. جلد اول: کتب فارسی از شماره ۱ تا ۵۰۰، چاپ اول، تهران: وزارت فرهنگ و هنر.
- انوار، ع. (۱۳۵۱). فهرست نسخ خطی کتابخانه ملی. جلد سوم: کتب فارسی از شماره ۱۰۰۱ تا ۱۵۰۰، تهران: کتابخانه ملی ایران.
- انوار، ع. (۱۳۵۲). فهرست نسخ خطی کتابخانه ملی. جلد چهارم: کتب فارسی از شماره ۱۵۰۱ تا ۲۰۰۰، تهران: کتابخانه ملی ایران.
- بیانی، م. (۱۳۴۴). فهرست قسمتی از کتابهای خطی فارسی کتابخانه ملی تهران. نسخه‌های خطی: نشریه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، دفتر چهارم، زیر نظر محمدتقی دانش پژوه و ایرج افشار، تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ص ۱۳۹-۲۸۱.
- بیانی، م. (۱۳۴۸). دنباله فهرست کتابهای خطی کتابخانه ملی تهران. نسخه‌های خطی: نشریه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، دفتر ششم، زیر نظر محمدتقی دانش پژوه و ایرج افشار، تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ص ۱۱۹-۳۲۶.
- جواهرکلام، ع. (۱۳۱۴). فهرست کتابخانه عمومی معارف: کتب خطی و عکسی. جزء دوم، تهران: مطبعه مهر.
- حسینی اشکوری، س. ص. (۱۳۸۸). فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی. جلد ۴۱، تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- خودداری نایینی، س. (۱۳۹۰). شاهنشاهنامه فتحعلی خان صبا نسخه ۵۹۹۸ کتابخانه ملک، شاهکاری از هنر دوره قاجار. آینه میراث، شماره ۴۸، ص ۴۷-۷۰.
- دانش پژوه، م. ت. (۱۳۴۲). فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه سازمان لغت نامه دهخدا. نسخه‌های خطی: نشریه کتابخانه

مرکزی دانشگاه تهران، دفتر سوم، زیر نظر محمدتقی دانش‌پژوه و ایرج افشار، تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ص ۳۸۷-۴۲۶.

دانش‌پژوه، م. ت. (۱۳۵۳). فهرست نسخه‌های کتابخانه مجلس سنا (دنباله). نسخه‌های خطی: نشریه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، دفتر هفتم، زیر نظر محمدتقی دانش‌پژوه و ایرج افشار، تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ص ۵۶۹-۶۶۹.

دانش‌پژوه، م. ت.، و علمی‌انوار، ب. (۱۳۵۶). فهرست کتاب‌های خطی کتابخانه مجلس سنا. جلد اول، تهران: چاپخانه مجلس شورای ملی.

درایتی، م. (۱۳۹۰). فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (فنخا). جلد ۲۱، تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.

درایتی، م. (۱۳۹۸). فهرستواره دست‌نوشته‌های ایران (دنا). جلد ۶، مشهد: انتشارات الجواد توس.

دیبا، ل. (۱۴۰۰). تهیه و توزیع نسخه‌هایی از شهنشاها نامه در عصر فتحعلی‌شاه قاجار. در نگارستان گمشده (مجموعه مقالات نقاشی و هنر عصر قاجار)، ترجمه علیرضا بهارلو، تهران: انتشارات خط و طرح، ص ۱۲۹-۱۶۱.

سپهر، م. ت. (۱۳۷۷). ناسخ‌التواریخ، به اهتمام جمشید کیانفر، تهران: اساطیر.

سیدیونسی، م. (۱۳۵۰). فهرست کتابخانه ملی تبریز. جلد دوم: کتب خطی اهدایی محمد نخجوانی شامل ۵۲۸ جلد، تبریز: انتشارات کتابخانه ملی تبریز.

صافی، ق. (۱۳۸۳). گنجینه خطی و هنری تالپوران. اسلام‌آباد: مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان.

صفری آق‌قلعه، ع. (۱۴۰۲). تصحیح متون: اصول و منابع. تهران: سمت.

طباطبایی بهبهانی، س. م. (۱۳۹۸). فهرست نسخه‌های خطی علی‌اکبر دهخدا. تهران: مرکز بین‌المللی آموزش زبان فارسی دانشگاه تهران، مؤسسه لغت‌نامه دهخدا؛ قم: نشر مورخ.

علی‌خان بهادر، م. ع. (۱۳۴۶ هـ). فهرست کتب عربی، فارسی و اردو مخزونه کتب‌خانه آصفیه سرکار عالی من ابتدای ۱۳۳۱ هـ لغایت ۱۳۴۳ هـ. جلد سوم، حیدرآباد دکن: دارالطبع جامعه عثمانیه سرکار عالی.

قاضی‌ها، ف. (۱۳۹۰). اسنادی از تاراج کتابخانه سلطنتی. تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران.

لونی، م.، و اقبالی، پ. (۱۳۹۶). بررسی نسخه مصور شاهنشاهنامه موجود در کتابخانه مجلس و شناسایی تصویرگر آن. فصلنامه نگره، دوره ۱۲، شماره ۴۳، ص ۵-۱۷.

محقق، م. (۱۳۴۰). منتخبی از کتاب‌های فارسی خطی کتابخانه ملی فرهنگ. نسخه‌های خطی: نشریه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، دفتر نخستین، تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ص ۵۱-۶۱.

منزوی، ا. (۱۳۵۱). فهرست نسخه‌های خطی فارسی. جلد چهارم، تهران: چاپخانه تهران.

منزوی، ا. (۱۳۵۳). فهرست نسخه‌های خطی فارسی. جلد ششم، تهران: چاپخانه تهران.

منزوی، ع. ن. (۱۳۳۲). فهرست کتابخانه اهدایی آقای سید محمد مشکوة به کتابخانه دانشگاه تهران. جلد دوم: کتاب ادبی، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

هدایت، ر. (۱۳۸۲). مجمع الفصحا. جلد دوم بخش سوم، به کوشش مظاهر مصفا، تهران: امیرکبیر.

دست‌نویس‌ها

- صبا، ف. شاهنشاهنامه، اتریش، کتابخانه ملی وین، شماره A.F.1.
- صبا، ف. شاهنشاهنامه، تبریز، کتابخانه ملی، شماره ۳۵۷۹.
- صبا، ف. شاهنشاهنامه، تهران، کتابخانه و موزه ملی ملک، شماره ۵۹۹۸.
- صبا، ف. شاهنشاهنامه، تهران، کتابخانه دانشگاه تهران، شماره ۱۰۳، تاریخ کتابت: ۱۲۲۷ ق.
- صبا، ف. شاهنشاهنامه، تهران، کتابخانه مجلس، شماره ۱۱۰۴؛ شماره ۱۴۶۴۸؛ شماره ۵۲۵۸؛ شماره ۵۸۷ سنا.
- صبا، ف. شاهنشاهنامه، تهران، کتابخانه ملی ایران، شماره ۱۱۱۱، تاریخ کتابت: ۱۲۳۲ ق؛ شماره ۱۲۹؛ شماره ۲۳؛ شماره ۱۵۶۳؛ شماره ۱۵۷۴؛ شماره ۱۶۱۳.
- صبا، ف. شاهنشاهنامه، تهران، مؤسسه لغت‌نامه دهخدا، شماره ۲۱۰.
- Bergel, U. A. (1972). *Persidskaya Literatura: Bio-bibliograficheskii obzor* [Russian translation and expansion of C. A. Storey, Persian Literature]. Vol. II, Moscow: Central Department of Oriental Literature.
- Duda, D. (1983). *Islamische Handschriften I Persische Handschriften*. Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften Denkschriften der philosophisch-historischen Klasse.
- Flugel, G. (1865). *Die arabischen, persischen und türkischen Handschriften der Kaiserlich-Königlichen Hofbibliothek zu Wien*. Wien: k. k. Hof-und Staatsdruckerei.